

بررسی کتاب

در رجال و تاریخ زیدیه

کتابی مهم

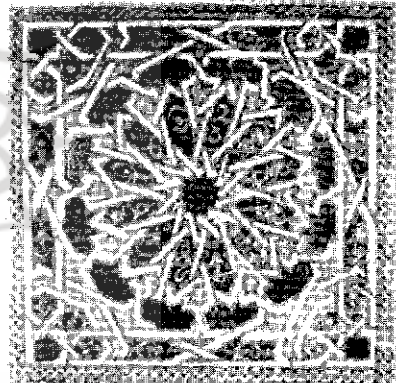
• محمد کاظم رحمتی

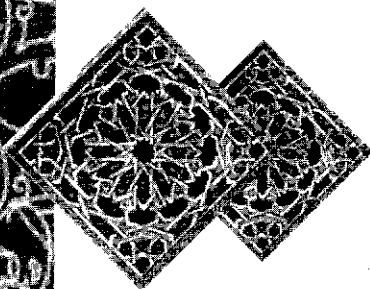
- الحدائق الوردیه فی مناقب ائمة الزیدیه
- حمیدبن احمدبن محمد المحلی
- تحقیق مرتضی بن زید المحطوری الحسینی
- صنعاء ۱۴۲۳

گسترش و تکوین تاریخ‌نگاری اسلامی در میان دو نحلۃ زیدیه و اباضیه صورت خاصی دارد. در این دو نحلۃ کلامی، ذکر شرح احوال امامان و رهبران مذهبی، بهانه‌ای برای بیان عقاید مذهبی و آرای عالمان است. در این میان، زیدیه از حیث خلق آثار، نسبت به اباضیه برتری‌های فراوانی دارد.^۱ کتابی که در این نوشته معرفی می‌شود، اثری مهم در تاریخ‌نگاری زیدیه و تألیف حمیدبن احمد بن محمدبن احمد بن عبدالواحد المحلی، فقیه و عالم زیدی است. وی که با امام زیدیه عبدالله بن حمزه (متوفی ۶۱۴ ق) معاصر بود در روز جمعه، دوم رمضان ۶۵۲ در میدان نبرد به شهادت رسید.^۲ محلی نزد عالمان بزرگ زیدی چون المنصور بالله عبدالله بن حمزه، محمدبن احمدبن ولید قرشی، احمدبن حسن رصاص، علی بن احمد اکوع، عمران بن حسن شتوی، عمروبن جمیل نجوی، مرتضی بن شراهنک حسینی مرعشی و تاج‌الدین زیدبن احمد بیهقی که در ۶۱۰ ق از خراسان به یمن رفته بود، تلمذ کرده است. او در کتاب الحدائق الوردیه، به برخی از استادان خود اشاره کرده و مطالبی را از آنها نقل کرده است (ج ۱، ص ۱۲۰ و ج ۲، ص ۲۷۹؛ از رصاص؛ ج ۲، ص ۱۲۸؛ از ابن ولید قرشی؛ ج ۲، ص ۲۰۳؛ از اکوع؛ ج ۲، ص ۲۵۳ - ۲۵۴؛ از یحیی بن حمزه؛ ج ۲، ص ۲۷۵؛ از عمران بن حسن.

محلی آثار فراوانی تألیف کرده است، از جمله:

عمدة المسترشدين فی اصول الدین (نسخه‌های خطی آن در جامع کبیر صنعاء به شماره‌های ۵۶۹، ۵۶۸ و ۵۷۰ موجود است)؛ محاسن

لِلْحَاكِمِ الْإِمَامِ رَضِيَ... عَنْهُ وَ قَدْ أَخْبَرَنَا بِهِ الْفَقِيهَ الْأَجَلُ تَاجُ الدِّينِ أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ الْبِيهَقِيُّ مَنَاقِلَةَ عَنِ السَّيِّدِ الْإِمَامِ مُحَمَّدِ الدِّينِ يَحْيَى بْنِ إِسْمَاعِيلِ بْنِ أَحْمَدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدِ بْنِ مُحَمَّدِ زَيْلَرَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ الْحَسَنِ الْأَقْطَسِيِّ بْنِ عَلِيِّ بْنِ عَلِيِّ بْنِ زَيْنِ الْعَابِدِينَ بْنِ الْحَسَنِ الشَّهِيدِ بْنِ عَلِيِّ الْوَصِيِّ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ يَرْفَعُهُ إِلَى الْحَاكِمِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَ أَخْبَرَنَا بِهِ أَيْضاً الْقَاضِي شَهَابُ الدِّينِ خَطِيبُ الزَّيْدِيَةِ بَنِي سَابُورٍ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ الْحَسَنِ الزَّنْقِيِّ الزَّيْدِيِّ أَجَازَةً عَلَى لِسَانِ الْفَقِيهِ الْأَجَلِ جَمَالِ الدِّينِ عِمْرَانَ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ نَاصِرِ إِدَامِ اللَّهِ عَزَّهٗ - عَنْ يَوْثُقَ بِهِ مِنَ الْإِخْوَانِ يَرْفَعُهُ أَبِي الْحَاكِمِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ» (ج ۱، ص ۲۱ - ۲۲). برخی جاها نیز از این اثر به اختصار یاد شده است. تک: ج ۱، ص ۲۳ - ۲۴، ۲۵ - ۲۶، ۷۵.

۴. الافادة في تاريخ ائمة السادة نوشته ابوطالب هارونی

سلسله سند محلی به این کتاب چنین است: «اخرنا الفقيه الأجل تاج الدين احمد بن احمد بن الحسن البيهقي بحوث، قدمها سنة ۶۱۰ عن عالم الزيدية و زاهد هم في وقته شعيب الجبلي رحمة الله باسناده الى السيد الامام ابي طالب يحيى بن الحسين بن هارون الحسنی...» (ج ۱، ص ۳۲). برای موارد دیگر نقل قول از این اثر تک: ج ۱، ص ۳۴، ۹۸، ۲۵۸، ۳۶۵.

۵. المحيط بالامامة نوشته ابوالحسن علی بن محمد زیدی

این اثر شرحی است بر کتاب مشهور ابوطالب هارونی در کلام زیدیه به نام الدعامة في تثبيت الامامة محلی. نقل قول‌هایی از این کتاب درباره جنگ جمل و ماجرای بانگ برآوردن سگ‌های خواب بر عایشه آورده است (ج ۱، ص ۶۴ - ۶۶).

۶. المصايح نوشته ابوالعباس احمد بن ابراهیم حسنی (متوفی ۳۵۲)

این اثر کهن زیدی در شرح احوال ائمه زیدیه از آثار مهم برای

الزهرا في فضائل و امام الابرار (که به کوشش محمد باقر محمودی در ایران به نازکی به چاپ رسیده است).

محلی در زمانی به شرح احوال امامان زیدی پرداخته که برای بیان مطالب، منابع مکتوبی در دسترس نداشته است. فهرست این منابع چنین است:

۱. الامالی نوشته ابوطالب يحيى بن حسين هاروني (متوفی ۲۲۴ ق) محلی این کتاب را با این سلسله سند از مؤلف نقل کرده است: «اخرنا به الشيخ العالم الورع الفاضل محيي الدين عمدة الموحدين ابو عبدالله محمد بن احمد بن الوليد القرشي يرفعه الى السيد الامام الناطق بالحق يحيى بن الحسين بن هارون الحسنی» (ج ۱، ص ۵). برخی موارد دیگر نقل قول از این کتاب چنین است: ج ۱، ص ۶ - ۸، ۱۱۵، ۱۲۶ - ۱۲۸، ۱۳۰، ۱۳۳، ۱۳۶.

۲. المناقب نوشته ابن مغازلی (متوفی ۲۸۰ ق)

این اثر در میان کتاب‌های مناقب و فضائل علی علیه السلام، از آثار بسیار متداول در محافل امامیه و زیدیه بوده است. محلی از این کتاب با این سلسله سند نقل قول کرده است:

«قد اخبرنا الفقيه الأجل العالم الزاهد بهاء الدين ابوالحسن علي بن احمد الكاوي رضي الله عنه يرفعه باسناده الى المصنف و هو القاضي العدل الخطيب ابوالحسن علي بن محمد بن محمد الجلابي المعروف بابن المغازلي الشافعي...» (ج ۱، ص ۸).

همچنین در جلد اول (ص ۱۰، ۲۰، ۲۲۳) نیز از این کتاب نقل قول شده است.

۳. السفيته في علم التاريخ نوشته ابوسعید محسن بن کرامة جشمی (متوفی ۳۹۴ ق)

از این اثر با ارزش عالم نامدار زیدی مستفاد می‌گردد. مطالبی به جای مانده است. محلی از این کتاب بهره برده و در مواردی، مطالبی را از آن نقل کرده است.

وی در طریق خود به این کتاب می‌نویسد: «و من كتاب السفيته

بعیداً آن یجمعها لی و یعلیها علی، و کن یعدنی بها و یتفاضل عنیهما ضناً بها، قال: فلما کلن آخر عمره اخرج يوماً جملة من مسودات مصنفاته، فجمع منها تلك الكلمات و اخرجها الی بخطه، فكانت الكلمات المائة هذه، او كشف الفطاء ما ازددت یقیناً (ج ۱، ص ۱۳۳ - ۱۳۴).

کتاب‌هایی درباره سیره امامان زیدی

یکی از مصادر مهم محلی در شرح احوال امامان ثائر و انقلابی زیدی، تکنگاری‌هایی است که عالمان زیدی درباره ائمه خود نگاشته‌اند. فهرست این آثار که محلی از آنها بهره برده چنین است:

سیرة الامام الهادی الی الحق یحیی بن الحسین الرسی (متوفی ۲۹۸ ق).

بخش مهمی از مطالب مندرج در شرح حال امام الهادی، برگرفته از این کتاب است که به کوشش سهیل زکار (بیروت، ۱۳۹۲/۱۹۷۲) به چاپ رسیده است (المجله، ج ۲، ص ۲۷ - ۴۶؛ سیره امام الهادی المؤید بالله). المرشد بالله کتابی در شرح احوال و سیره ابوالحسن احمدین حسین هارونی (متوفی ۴۱۱ ق)، عالم نامدار زیدی ایران دارد که به صورت نسخه‌های خطی باقی است. محلی از این کتاب در شرح احوال المؤید بالله بهره گرفته است (ج ۲، ص ۱۲۲ - ۱۴۶).

سیره الناصرالدین الله (متوفی ۳۲۵ ق). این کتاب نوشته عبدالله بن عمر است که عمده مطالب محلی در شرح احوال الناصرالدین الله از این کتاب برگرفته شده است (ج ۲، ص ۹۴ - ۱۰۰؛ سیره الامام عبدالله بن حمزه المنصور بالله، متوفی ۶۱۴ ق). این اثر نوشته ابوقراس بن اعثم است که محلی در شرح احوال المنصور بالله، امام زیدی یمنی از آن بهره گرفته است (ج ۲، ص ۲۵۰ - ۲۸۱، ۲۸۵، ۲۹۹ - ۳۰۳، ۳۹۹ - ۳۲۲). متن این کتاب به طور مستقل نیز به چاپ رسیده است.

مصادر مورد استفاده محلی، به این آثار محدود نیست و وی از کتاب‌هایی چون الاستیعاب فی معرفة اصحاب ابن عبدالبر (ج ۱، ص ۱۰۲)، کتاب النسب تألیف یحیی بن حسن عقیق، اولین کتاب جامع در انساب سادات (ج ۱، ص ۱۵۵، ۲۰۱، ۲۳۰، ۲۳۷، ۳۱۶، ۳۱۷)، مقال الطالین ابوالفرج اصفهانی (برای مثال نک: ج ۱، ص ۲۲۶، ۲۷۵، ۲۷۷ - ۲۷۸، ۲۹۲، ۲۹۵، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۷، ۳۴۷، ۳۴۸)، کتاب المراتب ابوالقاسم بستی (ج ۲، ص ۵۹، ۱۰۹، ۱۱۰)، آثار صوفیانه زیدیه چون سیاست النفس، امام قاسم بن ابراهیم رسی (متوفی ۱۲۴۶ ق، ج ۲، ص ۲۰، ۲۴، ۴۰)، سلسله‌المریدین، المؤید بالله (متوفی ۴۱۱ ق، ج ۲، ص ۱۴۶ - ۱۵۵)، کتابی در شرح احوال المؤید بالله (ج ۲، ص ۱۲۹)، کتابی در سیره ناصر اطروش (متوفی ۲۰۴ ق)، و ذکر بعضی من صنف فی اخباره، ج

تاریخ‌نگاران زیدی بوده است. ابوطالب هارونی در کتاب الافادة از این کتاب فراوان نقل می‌کند.

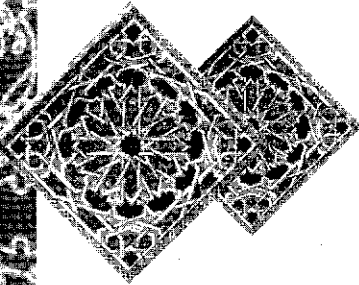
متن کامل المصابیح به کوشش عبدالله الحوتی (۱۴۲۱ ق) به چاپ رسیده است (برای برخی از ارجاعات به این کتاب نک: ص ۶۴ - ۶۵، ۶۷، ۷۶، ۲۵۵، ۲۸۸).

۷. نهج البلاغه

نهج البلاغه را سید رضی از روایات دوره خود درباره خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار علی علیه‌السلام گردآوری کرده است. این کتاب از طریق زیدیه ایران به یمن رسیده است و علمای زیدیه یمن تا اوایل قرن هفتم با این کتاب آشنا نبوده‌اند. در منابع، از عالم زیدی به نام احمدین زیدالحاجی مشهور به معین‌الدین بیهقی بروفنی یاد شده است که در رمضان سال ۶۰۰ (یا ۵۹۸) در محله شادیاخ تیشابور نزد شریف یحیی بن اسماعیل بن علی تیشابوری با نهج البلاغه آشنا شد و یکی از شروح آن یعنی اعلام نهج البلاغه را نزد عالم زیدی خراسانی، علی بن ناصر سرخسی که مؤلف کتاب زبدةالتواریخ در تاریخ سلجوقیان نیز هست، سماع کرد. سپس نهج البلاغه و اعلام نهج البلاغه را با خود به یمن برد و در آنجا عده‌ای از عالمان زیدی این آثار را نزد وی سماع کردند. از این عالمان زیدی دو تن به نام‌های شرف‌الدین ابوطالب مرعشی بن شراهنگ حسینی مرعشی و احمدین محمدالاکوع مشهور به شعله را می‌شناسیم که هر دو، واسطه‌روایت کتاب نهج البلاغه برای محلی بوده‌اند. محلی در بیان طریق خود به نهج البلاغه می‌نویسد: «و قد اخبرنا الشریف الاجل السید الافضل الزاهد العابد الورع الصالح ابوطالب المرعشی شراهنگ الحسینی ادام الله علوه و اخبرنا به ایضاً الفقیه الاجل العالم الزاهد المجاهد بهاء‌الدین علی بن محمد الاکوع رضوان الله علیه تناوله یرفعانه الی المصنف و هو الشریف السیدالفاضل الرسی» (ج ۱، ص ۱۰۸ برای موارد دیگر نقل قول از این اثر نک: ج ۱، ص ۱۰۸-۱۱۵، ۱۱۸-۱۱۹).

۸. جلاء الانصار فی متون الاخیار

این اثر یکی از متون مهم حدیثی زیدی و امالی حاکم چشمی است که متأسفانه تا به حال به چاپ نرسیده است. محلی از این کتاب صد کلمه مشهور امام علی علیه‌السلام را نقل کرده‌است: «و روینا من کتاب جلاء الانصار عن الحاکم رحمه الله تعالی باسناده الی ابی الفضل احمدین ابی طاهر صاحب ابی عثمان الجاحظ قال: کان الجاحظ یقول لنزامناً: ان لأمیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه‌السلام مائة کلمة کل کلمة منها نفی بآلف کلمة من محاسن کلام الرب قال: و کنت أسأله دهرًا

التصريح بالمذهب الصحيح بهنقد اعتزال پرداخته است.^۲

ب) اهمیت آرای فقهی قاسم بن ابراهیم رسی

آرا و نظریات فقهی قاسم بن ابراهیم در میان زیدیه اهمیت فراوانی دارد. بعدها در نتیجه گسترش فقه زیدیه، عالمان زیدی ایرانی از فقه ناصراطروش و عالمان زیدی یمنی از آرای فقهی قاسم بن ابراهیم پیروی کردند. این دو گروه به قاسمیه و ناصریه مشهورند. حاکم جشمی در اثر مشهور خود، شرح عیون المسائل^۳ (ج ۱، ص ۲۳) می‌نویسد: «و الزیدیه یومنا هذا فرقان، قاسمیه ینتسبون الی الامام ابی محمد القاسم بن ابراهیم و الناصریه ینتسبون الی ناصر الی الحق الحسن بن علی علیه السلام و لاختلاف بین الفریقین فی التوحید و العدل والنبوت و انما خلافتهم فی فروع الفقه» (منقول در زر زور، الحاکم الجشمی، ص ۸۴، پاورقی شماره ۲).

ج) قاضی جعفر بن عبدالسلام و اهمیت وی در انتقال میراث زیدیه ایران به یمن

یکی از مسائل بسیار مهم در تاریخ زیدیه، انتقال میراث زیدیه ایران به یمن، همچنین آثار معتزله در قرن ششم است. با مرگ ابوالفتح دیملی در سال ۴۴۴، دولت اسماعیلی صلیحیون بر صنعاء پایتخت زیدیه تسلط یافت. تا ۵۳۲ ق که احمد بن سلیمان بن متوکل، صنعاء را تصرف کرد. در این فاصله زمانی، حرکتی به نام مطرفیه در میان برخی از گروه‌های زیدی رواج یافته بود که با آرای رسمی زیدیه اختلاف اندکی داشت. این مسئله، احمد بن سلیمان را بر آن داشت تا با کمک میراث زیدیه ایران، این بدعت جدید را سرکوب کند. ابراهیم بن قاسم شهریاری در طبقات الزیدیه در اشاره به این مطلب می‌نویسد: «أن الشریف الزیدی علی بن عیسی السلیمانی استدعی من خراسان الشیخ زید بن الحسن بن علی البیهقی البروقنی بیلدا الحاکم - لما ظهر مذهب التطریف بالیمن، فخرج أفنة للشرع و حمیه له و غضباً لله جل و علا، فوصل بعض بلاد الیمن فی جمادی الأولى سنه إحدى و أربعین و خمسائة و قدم الشریف السلیمانی للإمام أحمد بن سلیمان کتاباً یخبره فیه بقدم الشیخ و بالثناء علیه و أن مقدمه من خراسان، فسر به الإمام و تلقاه بالبشر و الاتحاف و كان معه كتب غریبه و علوم عجیبه و ذكر أنه لقی فی طریقہ بعض الشدائد و أن أكثر کتبه قد نهب ما بین مکه و المدینة».

بیهقی در راه خود به یمن در سال ۵۴۰ ق، در ری نزد عالم مشهور زیدی آن دیار، احمد بن ابی الحسن کئی اردستانی که ابن قاسم در طبقات خود وی را با عنوان «من أساطین الملة و سلاطین الأدلة و أنه

۲، ص ۷۸)، سیره نفس زکیه (ج ۲، ص ۱۷۰ - ۱۸۶)، سیره امام ابوالرضا کسیمی (قال راوی اخباره، ج ۲، ص ۲۰۱، ۲۰۲)، کتاب الانساب ابوالفنائم (ج ۲، ص ۱۶۸) نیز بهره برده است.

برخی مطالب مهم کتاب

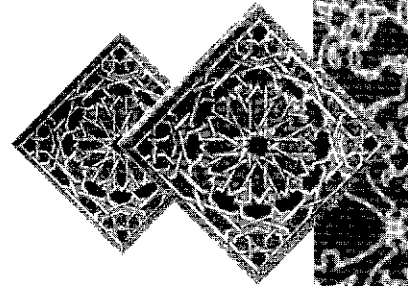
الف) روابط معتزله با زیدیه

یکی از مسائل مهم در تاریخ زیدیه، تأثیرپذیری عالمان زیدی از مکاتب کلامی معتزله است^۴ در آثار اولیه زیدیه، چون تفسیر ابوالجارود زید بن منذر خرافی که به تفاریق در تفسیر علی بن ابراهیم قمی، عیاشی و فرات بن ابراهیم کوفی آمده و نیز در آثار محمد بن منصور مرادی (متوفی ۲۹۴ ق) چون غریب القران، دیدگاه ضد معتزلی، تشبیهی و جبری مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر در آثار محدثان زیدی قرن‌های دوم و سوم چنین دیدگاهی بارز است. اما از میانه قرن سوم و در پی فعالیت‌های کسانی چون قاسم بن ابراهیم رسی و الهادی الی الحق یحیی بن حسین بن قاسم بن ابراهیم (متوفی ۲۹۸ ق) آرای کلامی معتزله در میان زیدیه رواج یافت. مطلب زیر که محلی آن را به نقل از ابوالقاسم کعبی (متوفی ۳۱۹ ق) نقل کرده، به نوعی روابط زیدیه با معتزله را منعکس می‌کند:

«و روينا عن السيد ابی طالب علیه السلام [الناطق بالحق]: الافادة (ص ۱۸۸) رواه باسناده إلى ابی القاسم البلخی عن مشایخه أن جعفر بن حرب الهمدانی دخل علی القاسم بن ابراهیم فجراه فی دقائق علم الکلام، فلما خرج من عنده قال لأصحابه: این کنامع هذا الرجل؟ فوالله ما رأیت مثله هذا و جعفر بن حرب من عیون المتکلمین و المتبحرین فی الکلام» (ج ۲، ص ۳).

یحیی بن حسین، طبقات نگار مشهور زیدی در اشاره به تأثیرپذیری زیدیه از معتزله در شرح حال الهادی الی الحق می‌نویسد: «وکان شیخ الهادی [الی الحق] فی الأصول أبالقاسم البلخی المعتزلی، فعلیه أخذ الأصول و علم الکلام، فلذلک تری أقواله فی الأصول متابعه لأبى القاسم فی الغالب و أما الفروع فاستقل باجتهاده فخالف زید بن علی فی مذهبه و لم یقتید لأقواله التي تضمنها مجموع الفقه الكبير لزید بن علی» (منقول در عدنان زر زور، الحاکم الجشمی و منهجه فی تفسیر القران، مؤسسه الرساله (بیروت)، تاریخ مقدمه، ۱۹۷۱، ص ۱۲۷).

شاگردی برخی از امامان زیدی نزد مشایخ معتزلی دلیل دیگر تأثیرپذیری زیدیه از اعتزال است. هرچند برخی از عالمان زیدی خود را از معتزله مستقل دانسته‌اند و بر تمایز خود از معتزله اصرار دارند. یکی از این افراد، عالم ضد معتزلی ابو عبدالله حمیدان بن یحیی بن حمیدان قاسمی است که در آثار خود چون المنتزع من کتب الامام المنصور و

الوارد الى اليمن باستدعا السيد الامام العالم على بن عيسى بن حمزة بن وهاس الحسيني السليمانى رحمة الله عليه و رضوانه سنة ۵۴۰ و اتي هذا الفقيه رحمه الله من بلاد بيهق و خراسان لمابغنه ظهور مذاهب المطرفيه و انهم يعترفون الى اهل البيت عليهم السلام و فى حق الامام احمد بن سليمان عليه السلام و لحقته المشاق الشديدة و نهب اكثر كتبه بين المدينة و مكة» (ج ۲، ص ۲۲۱).

د) زیدیه و مطرفیه

يكي از ویژگی‌های مهم کتاب الحدائق الوردیه، اشاره به درگیری میان مطرفیه و زیدیه است.^{۱۰} شدت درگیری بین این دو گروه را می‌توان از کثرت آثار در رد فرقه مطرفیه دریافت. برای مثال محلی در شرح احوال احمد بن سلیمان بن متوکل، آثار وی را چنین یاد کرده است: «وله عليه السلام تصانيف جمة في الأصول و الفروع، و كانت له دراية واسعة و معرفة ناقبة بالمقالات و من نظر في تصانيفه على المطرفيه علم صحة ما قلنا، من ذلك كتاب الرسالة الهاشمية لأنف الضلال من مذاهب المطرفية الجهال و من ذلك كتاب الرسالة الواضحة الصادقة في تبیین ارتداد الفرقة المارقة المطرفية الطبيعية الزنادقة، فإنه جمع فيها بين المطرفية و بين كل فرقة من فرق الضلال من أهل القبلة و غيرهم من الخارجين عن الملة و ذكر أقوالا تفرد و ابها عن جميع الأمم موحدها و ملحدھا» (ج ۲، ص ۲۲۲).

هـ) برخی اطلاعات ارزشمند

يكي از جنبه‌های با اهمیت کتاب الحدائق الوردیه، نقل برخی از کلمات جالب توجه یا برخی از مناظرات کلامی یا آگاهی‌های خاص تاریخی است. محلی در جایی (ج ۲، ص ۲۴۸) این عبارت را از قول یحیی بن معاذ در مدح سادات نقل کرده است: «قيل ليحيى بن معاذ رحمة الله عليه: ما تقول في أهل البيت عليهم السلام؟ فقال: ما أقوال في طينة عجنت بماء النبوة و فرست بأرض الرسالة، فهل ينفخ منها الريح الهدى و عنبرالتقى و ماظنك ببيت عمّره التنزيل و مدحه الملك الجليل و كانت تمانم أبويهم من زغب ريش جبرئيل(ع)، من دايدانبيهم أويساويهم» (ج ۲، ص ۲۴۸).

بخش پایانی کتاب به نقل اشعار شاعرانی چون فرزدق و کمیت بن زيد اسدی درباره اهل بیت اختصاص یافته است (ج ۲، ص ۳۵۴-۴۰۵). کتاب از اغلاط چاپی تقریباً خالی است؛ تنها در یک مورد نام عالم زیدی ابو عبدالله الحسین بن محمد بن شاه سربيجان به خطا سپاه سیربنتجان (ج ۲، ص ۱۳۰) ضبط شده است. صفحه‌آرایی و حروفچینی

الغاية في حفظ المذهب و أن بعض شيوخ اليمن قد لقبته بمكة» یاد کرده، دیدار و در همین سال امالی ابوطالب هارونی مشهور به تيسير المطالب را از وی به سماع دریافت کرد و با خود به يمن منتقل ساخت. بروقنی در صعد، کنار قبر الهادی به تدریس آثار زیدیه پرداخت. یکی از کسانی که در بی تعالیم بیهقی دست از عقیده تطریف برداشت، قاضی شمس‌الدین جعفر بن احمد بن عبدالسلام مسوری (متوفی ۵۷۳ ق) است که در منابع از او به عنوان یکی از شیوخ مطرفیه یاد شده است. بیهقی مدتی بعد، تصمیم به بازگشت به خراسان گرفته و نخست به قصد گزاردن حج عزم مکه می‌کند. قاضی جعفر نیز برای تمام نمودن سماع آثار زیدیه نزد بروقنی، همراه با او به مکه می‌رود. بیهقی در تهمام فوت می‌کند و قاضی جعفر نیز سفر را به تنهایی ادامه می‌دهد و در عراق نزد کنی آثار کهن زیدی را فرامی‌گیرد [فقرأ عليه] ای قاضی جعفر علی الکنی] کتب الأئمة و منصوباتهم، من جملة ذلك الزيادات للمؤيد بالله و مجموع زيدبن علی و نظام الفوائد للقاضي عبدالجبار و أمالی السيد أبي طالب...]. قاضی جعفر برخی از آثار دیگر زیدیه را نیز نزد محسن بن علی اسدی به سماع فرا می‌گیرد.

ابراهيم بن قاسم در این باره می‌نویسد: «و سمع جلاء الإصر للحاكم المحسن بن كرامة و غيره من كتبه على السيد على بن الحسن بن وهاس و أجازة أجازة عامة، من جملة ذلك الكشاف لجار الله الزمخشري و سمع كتاب التهذيب للحاكم بن كرامة أيضاً على أبي جعفر الذيلمي عن ولد الحاكم عن أبيه و أجازة في بقیة كتب الحاكم المذكور، كالسفيينة و التهذيب و تنبيه الغافلين و مصنفات عدة منها موضوع بالفارسية. این سفرهای قاضی جعفر اهمیت فراوانی در تاریخ زیدیه و نابودی مذهب مطرفیه داشته است. المنصور بالله عبدالله بن حمزه در اشاره به سفرهای قاضی جعفر گفته است:

«بالعلوم التي لم يصل بها سواه من الأصول و الفروع و المعقول و المسموع و علوم القرآن العظيم و الأخبار الجمّة عن النبي (ص) و عن فضلاء الأئمة من العترة الطاهرة و سائر العلماء».

ابراهيم بن قاسم نیز در اشاره به اهمیت قاضی جعفر می‌نویسد: «فقالوا: على أهل اليمن نعمتان في الإسلام و الإرشاد الى مذهب الأئمة: الأولى للهادي عليه السلام و الثانية للقاضي جعفر، فان الهادي استنقذهم من الباطنية و الجبر و التشبيه و القاضي له العناية العظمى في ابطال مذهب التطريف و نصرة البيت النبوي الشريف».^{۱۱}

محلی نیز در اشاره به آمدن بیهقی به يمن و تلمذ کسانی چون احمد بن سلیمان بن متوکل در نزد وی می‌نویسد: «درس في الأصولين على الفقيه العالم فخرالدين زيدبن الحسن ابن على الخراساني البيهقي

کتابخانه محمد بن یحیی بن المطهر در یمن باقی است. (نک: مصادر التراث، ج ۱، ص ۳۹۳).

۸. شرح عیون المسائل یکی از آثار اصلی حاکم جشمی در علم کلام است. این کتاب شرح اثر دیگر وی یعنی عیون المسائل است. در این شرح، جشمی از متن کتاب با عنوان «الاصل» یاد کرده و توضیحات خود را با عنوان «الشرح» آورده است. براساس موارد مذکور با عنوان الاصل، می‌توان نتیجه گرفت که متن اصلی کتاب مختصر بوده است. جشمی شرح خود را در هفت بخش آورده است: ذکر فرقه‌های غیراسلامی؛ فرقه‌های مسلمان؛ بحث از معتزله و رجال معتزله و اخبار آنها، مباحث کلامی توحید؛ تمذیل و تجویز؛ نبوات؛ و ادله شرعی (نک: زرزور، الحاکم الجشمی، ص ۱۰۲؛ درباره نسخه‌های خطی این کتاب نک: مصادر التراث المكتبات الخاصة فی الیمن، ج ۱، ص ۴۷۴).

۹. این مطالب برگرفته از کتاب طبقات الزیدیه تألیف عالم زیدی ابراهیم بن قاسم الشهاری (که نسخه‌ای از آن در دارالکتب المصریه به شماره ۲۹۰۹۹ موجود است) و منقول در عدنان زرزور در کتاب الحاکم الجشمی و منهجه فی تفسیر القرآن (بیروت، ۱۹۷۱، ص ۱۱۴-۱۱۷). مذهب البطریق که زرزور در چند جا به خطا از آن سخن گفته، مذهب التطریف است.

۱۰. درباره مطرفیه نک: حسن انصاری قمی، «یادداشتی درباره مطرفیه و ردیه قاضی جعفر ابن عبدالسلام»، کتاب ماه دین، شماره ۴۹-۵۰ (آبان و آذر ۱۳۸۰)، ص ۱۱۲-۱۲۶.

بنیانگذار این نحله کلامی فردی به نام مطرف بن شهاب بوده است. صارم‌الدین در اشاره به این فرد می‌نویسد: «مطرف بن شهاب بن عمرو بن عبیدالشهابی الشیخ الفاضل و العبدالصالح المصلح یروی اصول‌الدین عن علی بن محفوظ عن ابراهیم بن بالغی عن ابیه عن الهادی للحق علیه‌السلام و اخذ منه ابراهیم بن ابی الهیثم شیخ الزیدیه و کان علی بن شهریقول بالجبر فاخذ منه مطرف ثم رجع الی علی بن محفوظ فاخذ منه القول بالعدل و التوحید علی مذهب الهادی و براهینه و عقل ذلك بادلته و سمعه باسناده، فقرت عینه و انصرف و کان معلم الزیدیه العدلیه بالیمن انتهى. و اخذ مطرف ایضاً عن عامر بن سعید بن عامر بن تمیم العدزی عن آباءه عن الهادی قال مسلم الحجی و هذه الطریق انفرادها مطرف و الذی شارک فیہ الناس من طریق بن محفوظ ثم قال رویت و سمعت من غیر هذه الطریق و ذلك ما سمعت من مشایخی بوقش نحو ابراهیم بن ابی الهیثم و هو یتول اخذت هذا المذهب عن مطرف بن شهاب و هواخذ عن علی بن محفوظ» (طبقات الزیدیه، ج ۳، ص ۱۷۲).

کتاب مطلوب است و مطمئناً برای محققان حوزه زیدیه، خاصه زیدیه ایران، مفید خواهد بود.

پی‌نوشت‌ها:

۱. برای نمونه می‌توان از این آثار یاد کرد: ابوالعباس الحسینی، المصاییح؛ احمد بن سهل الرازی، اخبار فح و یحیی بن عبدالله؛ منیره الامام الهادی الی الحق. برای سیر روند نگارش چنین آثاری در میان اباضیه، نک: تادیوس لويسکي، المورخون الاباضيون فی افریقا الشماليه / بیروت، ۲۰۰۰.

۲. درباره شرح احوال محلی نک: عبدالسلام بن عباس الوجیه، اعلام المؤمنین الزیدیه، عمان، ۱۴۲۰، ص ۴۰۷-۴۱۰. درباره آثار موجود محلی و نسخه‌های خطی آن در کتابخانه‌های خصوصی یمن نک: همو، مصادر التراث فی المكتبات الخاصة فی الیمن، عمان، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۴۳، ۲۰۹، ۳۰۱، ۴۰۸، ۴۷۳، ۴۷۶، ۵۱۵، ۵۴۳؛ ج ۲، ص ۱۲۱-۱۲۲، ۱۲۸، ۲۵۰، ۴۵۱، ۵۷۲.

۳. درباره بخش‌های موجود از این کتاب نک: عبدالسلام عباس الوجیه، مصادر التراث فی المكتبات الخاصة فی الیمن، عمان، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۴۷۴، ۵۱۸؛ ج ۲، ص ۹۶-۹۷.

۴. نیز نک: محمدکاظم رحمتی، «ابوطالب هارونی و کتاب الدعامة فی تثبیت الامامة»، کتاب ماه دین، شماره ۶۲، آذر ۱۳۸۱، ص ۸۵-۸۷.

۵. برای فهرستی از کتاب‌های صوفیانه زیدیه نک: حسن انصاری قمی، «کتاب‌های صوفیانه زیدیان ایرانی و یمنی»، آئینه میراث، شماره ۱۵ (۱۳۸۰)، ص ۲۴-۲۹.

۶. در این مورد بنگرید به کتاب نقض الاشهاد از عالم امامی ابن قبه (متوفی قبل از ۲۰۹ ق) در نقد ابوزید عیسی بن محمدعلوی (متوفی ۳۲۵ ق) در کتاب: حسین المدرسی الطباطبایی، تطورالمبانی الفکرية للتشیع فی القرون الثلاثة الأولى، (قم، ۱۴۲۳)، ص ۲۵۸. برای تفصیل مطلب نک:

wilferd Madelung, *Der Imam al-Qasim b. Ibrahim und die Glaubensschive der Zaidien*, Berlin, 1965, pp. 91-94, 140-145.

۷. نسخه‌ای از این دو رساله به شماره ۷۴۰۷ در کتابخانه آیت‌الله مرعشی در قم موجود است (نک: فهرست کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ج ۱۹، ص ۲۰۰-۲۰۱). نسخه‌ای نیز از التصریح بالمذهب‌الصحیح در